

СТАРОЗАВІТНА ПОЕЗІЯ І ЛІТЕРАТУРА МУДРОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ БІБЛІЙНОЇ ГЕНОЛОГІЇ І ПОЕТИКИ САКРАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

Старий Заповіт чи Єврейська Біблія є унікальним явищем писемності, що не має аналогів у світовій культурі. Відповідно, тут дослідник стикається з жанрами, які не зустрічаються в інших літературних традиціях. Жанрова гетерогенність теж не має аналогу в жодній релігії чи культурі. Якщо говорити загальноприйнятими термінами, тут є етіологічні оповіді, історіографічні і художні наративи, юридичні (законодавчі) документи і профетичні (пророчі) тексти (написані то поетичною, то прозовою мовою), цілий ряд поетичних жанрів від фольклорних жанрів голосінь до високо епічних культових гімнів. З одного боку, можна стверджувати, що головну роль у підборі текстів відіграла релігійна ідеологія. Але, якщо проаналізувати, наскільки різняться ці тексти з точки зору філософії, психології, світочуття, не можна не погодитися з тими дослідниками, котрі стверджують, що канон мав на меті не тільки утвердити релігійні засади, але й увіковічнити усе найкраще з давньоєврейської літератури.

Попри позірну текстову гетерогенність, процес канонізації утворив таку ідейно-тематичну єдність, яку не можна заперечити. Особливо вражає високий рівень внутрішньої інтертекстуальності та взаємоалюзій, спільного стильового характеру взаємочитувальності. Така природа біблійних текстів пояснюється глибинним зв'язком кожного тексту з древньою усною традицією, закоріненістю в національну релігійну стихію, яка, як стверджують дослідники, породила писемну традицію задовго до виникнення Тори (деякі з таких текстів згадуються в Біблії). Це робить корпус Старого Заповіту дуже інтегрованою єдністю, всупереч очевидній жанровій різноманітності. Не можна заперечити, що літературний імпульс сакральних текстів не менш важливий, ніж релігійний, але їх неможливо розмежувати, як і неможливо назвати Біблію літературою. Тим більше, що літературна образність і художність не тільки тісно поєднані з релігійними уявленнями, але й великою мірою заземлені в історію.

До цього часу проблема жанрово-літературної інтерпретації опрацьована дуже мало. Основна трудність полягає в тому, що розроблені літературною критикою системи жанрового визначення і аналізу лише частково прийнятні для аналізу Біблії, яку лише умовно може називатися літературним текстом. Її текстові форми не піддаються навіть найменш дискусійному поділу на епос, лірику і драму, але й не сформульовано інших прийнятних принципів жанрового поділу біблійних форм. Перед дослідниками постає багато проблем, які породжені гетерогенністю Писань, зумовленою відмінними історико-культурологічними умовами їх виникнення.

Говорити про поетичні жанри Біблії теж досить складно, оскільки досі нема загальноприйнятого принципу, за яким можна розмежувати, що відносити до біблійної поезії, а що – ні. Традиція ділити текст Біблії на «вірші»-синтагми підтверджує думку, що більша частина тексту справді тяжіє до віршованої форми організації матеріалу. Це передусім стосується єврейської її частини, оскільки в Новому Заповіті тільки на початку Євангелії від Луки з'являється власне поетичний текст зі строфічною побудовою (якщо не брати до уваги думки окремих дослідників щодо поетичності стилю деяких частин Апокаліпсису [1:611]). Натомість у Старому Заповіті практично неможливо знайти жодної книги єврейського канону без поезії. Інша проблема, що читач із західної цивілізації,

який звик до стріфічного римованого вірша, не завжди може розпізнати поетичний струмінь в біблійних текстах, бо орієнтальна лірика кардинально відрізняється від європейської як формальними, так і світоглядно-філософськими чинниками творення поетичних творів. Напевне, лише Псалми не викликають у читачів жодних сумнівів щодо їх ліричності. Усі інші поетичні жанри вимагають пильнішого аналізу. Якщо ж говоримо про поезію сакральних текстів, то не другорядним залишається питання, яку роль відіграє поетичне мислення у біблійній релігійній візії світу.

Традиційно до поетичних текстів відносять Книгу Псалмів, Книгу Йова, Пісню Пісень, Приповіді Соломона і Книгу Екклезіяста. Однак аналіз біблійної поезії жодним чином не може обмежуватися інтерпретацією текстів, окреслених цим колом книг. Якщо навіть не брати до уваги, що прозові частини Письма виявляють поетичну структуру (передусім різні форми семантичного і художньо-образного паралелізму), а пророцтва майже цілком написані у ліро-епічній формі з виразним поетичним ритмом і навіть графічним відтворенням віршової організації тексту, — то усі «непоетичні» книги містять безсумнівні поетичні частини у вигляді вкрапель, сюжетних компонентів, композиційних вставок, які відіграють роль ліричних відступів або підсилюють психологічний струмінь оповіді. У будь-якому разі можемо стверджувати, що там, де з'являються поетичні уривки в законодавчих чи історичних текстах (які загалом висвітлюють морально-релігійне і державно-національне життя народу), то вони увиразнюють духовні стани общини чи окремих осіб, відтворюють той загальний дух народу, який позиціонував себе як теократична нація. Ці тексти в час правління Давида були укладені в єдину поетичну «антологію» — «Книгу Псалмів», яка включила тексти єврейських авторів кількох століть. Тексти та образи збірки суголосні із близькосхідною поезією, особливо ханаанською і сірійсько-палестинською культурною традицією. Основна відмінність — ці твори літургійного характеру, створені в переважній більшості спеціально для прославлення Бога в Сіонській скинії. Тому частина поетичних творів з попередніх книг увійшла до Псалмів (особливо Мойсееві псалми, які, очевидно, виконували ту ж літургійну функцію в скинії в Шіло), а частина, які були приурочені до конкретних історичних чи особистих подій, залишилися поза її межами. Історичні книги описують, як Давид, ставши царем, переніс служіння скинії на Сіон, настановивши зміни співаків і музикантів для служби Богові. На той час і припадає укладення поетичного літургійного канону (прибл. 10-9 ст. до Р.Х.). З історичного контексту і форми творів стає зрозумілим, що Псалми були популярною формою спілкування людини з Богом нарівні з молитвою. Тому більшість з них наближається до молитовної форми, а вся книга сприймається не як книга ліричної поезії, а як книга молитовних гімнів. Попри тематичну різноманітність вони зберігають єдину літературну традицію і «дух» єврейського прославлення Бога.

Першою проблемою аналізу Псалмів є проблема авторства. Згідно зі стародавніми написами, які знаходимо на початку багатьох псалмів, авторство багатьох з них — відоме. Чітко вказане авторство Мойсея (Пс.90); Соломона (Пс.72; 127); Асафа, керівника левитського хору Давида (Пс.50; 73-83); синів Корея (Пс.42-49, 85, 87); Етана езрахіянина (Пс.89); Гемана езрахіянина (Пс.88) — про двох останніх говориться в 1Царів як про людей виняткової мудрості (1Цар.5:11). 73 Псалми традиційно вважаються Давидовими. Хоча авторство цих псалмів досі дискутується (зокрема, вказується, що єврейський прийменник *«ле»* не відсилає до авторства, а швидше означає «за Давидом»), проте Біблія сама дає немало доказів на користь авторства Давида. Історичні книги фіксують, що Давид був талановитим поетом, володів багатою уявою (2Сам.1:17-27), майстерно грав на музичних інструментах (1Сам.16:18) і сам складав музику, яка пізніше виконувалася в Храмі Соломона; ряд Псалмів включені в Царські Хроніки з вказівкою на авто-

рство Давида, який називається «солодким піснетворцем Ізраїля» (2Сам.23:1-2). Будучи царем, Давид перший запровадив професійні гільдії псалмістів в Єрусалимі, які творили літургійні тексти для потреб скинії і, пізніше, храму, та, ймовірно, для окремих знатних осіб.

Оскільки до Книги Псалмів входять тексти усіх періодів, в тому числі періоду вигнання після зруйнування Храму (Пс.74, 79, 137) та часу повернення вигнанців (Пс.126, 147), то, очевидно, остаточна редакція була здійснена в період Ездри, який, можливо, додав до Давидової збірки, частину новіших творів (Неєм.8). Прийнято вважати, що Псалми 1-2 написав Ездра, вони є своєрідною передмовою до укладеної ним збірки. Структурно вона ділиться на 5 частин (на зразок Тори), кожна з яких починається словом «Благослови» і завершується словом «Амінь». Перша (1-41) і друга (42-72) частини в переважній більшості належать Давиду (так звані «Давидові Псалми»); третя (73-89) — твори різних авторів; четверта (90-106) і п'ята (107-150) — переважно анонімні твори. Тематика Псалмів дуже різноманітна. Найбільше творів релігійно-величального змісту, центральний мотив яких — прославлення Бога і Божої величі Всесвіту. Частина з них відтворює образ людини в її стосунку до Творця і творіння, її земне життя — як тимчасову мандрівку до вічності; значна кількість присвячена мотивам Ізраїльської історії, описує визначні події, виявляє Божу руку в ході людської історії; ряд співвідноситься з Законом і літературою мудрості — в них говориться про істинність Божого Слова і необхідність дотримання заповідей для благополуччя і благословіння кожної людини, родини, народу.

Герман Гункель, один з перших дослідників Псалмів, виділив сім їх жанрових різновидів. Такий жанровий поділ актуальний і до сьогодні [2]:

1) псалми хвали — величальні твори хвали і поклоніння Богові, які виконували в скинії і в Храмі; кількісно ця група займає більше половини текстів;

2) псалми молитви — переважно це пісні благання про допомогу в складній життєвій ситуації, рідше — псалми покаяння, псалми подяки та ін.; таких творів близько третини;

3) псалми мудрості — твори, що співвідносяться з літературою мудрості (Приповісті, Екклезіяста) і є навчальними філософськими текстами про мудрість Божого Слова, вартість Закону і т.п. Такими є Пс.1, 37, 119 та ін.;

4) монарші псалми — псалми величання царя і прославлення Бога як Царя Ізраїля, що високо піднесений на престолі Божому, царює над усією землею (Пс.21, 72 та ін.);

5) пісні прочан (Пс.24, 48, 84 та ін.). Стосовно цієї групи існують різні точки зору щодо їх функціонального призначення: одні дослідники вважають їх піснями репатріантів з вавилонського полону, інші — піснями, які виконувалися прочанами на гору Сіон до місця Божої присутності і перебування скинії;

6) історичні псалми — тексти, в яких фігурують події єврейської історії, її знакові епізоди, в яких найбільше виявилася Божа допомога народу (Пс.68; 78);

7) псалми сповідання непорочності (Пс.23; 62).

Звісно, дуже важко виділяти «чисті» жанрові підвиди. Більшість Псалмів переходить від однієї теми до іншої, відповідно потрапляючи одразу до двох чи трьох тематичних груп. Найтрадиційнішими є псалми-благання під час біди чи небезпеки, прохання Божої милості (євр. *tehinah*). Їм властива типова структура молитовного звертання до Бога: «почуй», «як довго», «зціли», «подивися на мене» і т.д. Але в більшості псалмів домінують різні тематичні пласти, які вимагають різних художньо-поетичних засобів відтворення внутрішнього стану виконавця псалма чи й усього народу. Аналіз тематики поетичних творів повинен враховувати історико-культурологічну ситуацію, в якій вони

виникли. Деякі коментарі подаються в заголовках: «Псалом Давидів, як він утік був перед Авесаломом, своїм сином» (Пс.3); «Жалобна пісня Давида, яку він співав Господеві у справі веніаминівця Куша» (Пс.7); «Псалом Давидів на смерть сина» (Пс.9); «Раба Господнього Давида, коли він промовив до Господа слова цієї пісні того дня, як Господь урятував його з руки всіх його ворогів та від руки Саула» (Пс.18); «Псалом Давидів, коли до нього прийшов пророк Натан, як Давид увійшов був до Вірсавії» (Пс.51); «Золотий Давидів псалом, коли філістимляни захопили були його в Гаті» (Пс.56) та ін. Більшість з цих вказівок вказують на відповідні паралелі з описами цих подій в історичних книгах. Окрім того, тематичний аналіз повинен враховувати тогочасні реалії життя не тільки історичні (очевидно, що псалми до вигнання різняться від псалмів після полону), а й географічні. Наприклад, мотив Бога як водного потоку (Пс.42) можна прокоментувати лише у контексті спекотного клімату в Ізраїлі, де переважали пустельні ландшафти, кам'яні гори, а рідкісні оази життя були пов'язані з рікою Йордан чи іншими водоймами. Звідси також і метафори Божого захисту від спеки, сонця: «В тіні твоїх крил я співатиму» (Пс.63:8). Псалом 91 показовий щодо традиційної тематики, де основний мотив — покрови, захисту, охорони. Історично так склалося, що Ізраїль більшість своєї історії перебував у війнах і страждав від небезпеки ворожих нападів і спустошення. Тому не дивно, що метафорою Божого благословіння є міцна фортеця як місце сховку, покрови Божої слави, щита.

Водночас слід зазначити, що в єврейській поезії нема нагромадження метафоричних висловів, складних мовних фігур. Загальне враження псалмового стилю — простота вислову, що будується на архетипному мисленні, спонтанності асоціативних зв'язків. Як уже говорилося, повністю відсутня фонетична рима, натомість традиційною для всієї східної поезії є смислова рима у формі симетричного чи антитетичного паралелізму. Важливу роль відіграють рефрени, вони структурують матеріал (своєрідний строфічний поділ). Найпоширенішою текстовою побудовою є форма хіазму. Ця фігура мови з'являється на усіх рівнях від хіазматичного паралелізму вислову до такої форми розміщення ідей (рядків) у творі (Пс.8; 107).

Для смислового аналізу пісенних текстів необхідне знання музичної культури Древного Сходу, єврейських традицій прославлення і хвали Бога. Адже в коментарях і в текстах Псалмів часто з'являється музична термінологія, без розуміння якої аналіз не буде точним. Серед найуживаніших є назви музичних інструментів, звукових та голосових реєстрів, мелодійних ритмів, та ін. Наприклад, вказівка «аламонт» (Пс.46) означає виконання жіночими голосами у супроводі гри на струнних інструментах; «шешініт» (Пс.6) — буквально «октава» — виконання чоловічими голосами; «негіна» (Пс.54; 55; 61; 67; 76) — струнний інструмент; «негілот» (Пс.5) — духовий інструмент, подібний до флейти; «шігайон» (Пс.7) — «блукаюча» нерівномірна музика та ін. Також подекуди зустрічаються визначення жанрів: «шір» — загальна назва «пісня» без розмежування світської чи духовної; «машіл» — роздумувальний, повчальний псалом, «техіла» — хвала, псалом прославлення, «тефілла» — псалом молитва (Огієнко, як правило, ці терміни перекладає [3]); також власні імена осіб відомих музикантів, напр., Єдугун (Пс.39; 77) — керівник хору за часів Давида. Найбільш вживаним у Псалмах є термін «Села» — музична інтерлюдія, яка виконувала роль смислової паузи, наданої слухачам для роздумування над щойно виконаними словами (тому вважається, що вірш, кінець якого означений відміткою «села» є смисловим акцентом тексту). Найчастіше ця помітка з'являється в псалмах мудрості, де в поетичній формі висловлені філософські роздуми на різні теми.

Нерідко поетичні книги Біблії називають терміном «література мудрості» [4:248]. Сюди відносять і Псалми, частину з яких можна умовно назвати «інтелектуальною по-

езією». Але власне літературною мудрості, що відповідає усім канонам орієнтальної мудрості, є Книги «Приповістей Соломона» і «Екклезіаста». Вони також є й поетичними книгами, оскільки вирізняються з-поміж інших текстів віршовою організацією не тільки на рівні смислового паралелізму, а й на фонетичному рівні. Звичайно, цей особливий звукопис, який був невід'ємною частиною близькосхідної традиції мудрості, втрачається в перекладі і не може бути поінтерпретований без знання мови оригіналу, але дослідник-герменевт повинен знати, що кожна приповідь, фраза, висловлювання наближені до словесного ребуса, загадки, де гра слів (на рівні алітерації, асонансу, фонетичної синонімії) допускає неоднозначні тлумачення, іронію, загадкову мову. Такого значення набуває і єврейське слово «*mashal*» (*МАШАЛ* — приказка [5:442]) — це не просте афористичне висловлювання, а лаконічний притчевий наратив, наближений до загадки, словесного ребуса, побудованого на багатозначності слів, інтертекстуальності, множинності можливих прочитань чи заповнень лімінального простору. Такі висловлювання також були основним прийомом мідрашу. Псалом так описує цей жанр:

... мої уста казатимуть мудрість,
думка ж серця мого — розумність,
нахилил своє вухо до приказки (*mashal*),
розв'язу свою загадку лірою! (Пс.49:4-5)

Так само говориться в Приповідях:

Хай послухає мудрий — і примножить науку,
а розумний здобуде хай мудрих думок,
щоб пізнати ту приповідь та загадкове говорення,
слова мудреців та їхні загадки. (Прип.1:5-6).

Хоча в Біблійній пареміографії окремо існує жанр загадки («*hidah*») — найкращим прикладом є загадка Самсона в 14 розділі Книги Суддів, — але в єврейській традиції «загадка» набуває ширшого філософського значення. Наприклад, у Слові Господньому про Мойсея говориться: «Говорю Я з ним уста до уст, а не видіннями і не загадками [євр. «*behidot*» — загадкові чи неоднозначні висловлювання], і Образ Господа він оглядає...» (Чис.12:8), а в пророцтві про Месію — навпаки: «нехай Я відкрию уста свої приказку, нехай стародавні прислів'я Я висловлю» (Пс.78:2). У Євангеліях неодноразово наголошується, що Ісус «говорив притчами» не тільки у сенсі виголосення розгорнутих оповідей («Притча про блудного сина», «Притча про доброго самарянина»), а й у сенсі «загадкового говорення» — імпліцитного мідрашу з використанням *машалу*: «Це все в притчах Ісус говорив до людей, і без притчі нічого Він їм не казав, щоб справдилось те, що сказав був пророк, промовляючи: «Відкрию у притчах уста Свої, розповім таємниці від почину світу!» (Мт.13:34-35 — алюзія на Пс.78:2).

Жанр «загадкового висловлювання» (*hidah*) зустрічається і серед Приповістей Соломона — він має бінарну структуру, де перша частина у формі загадки моделює відповідь другій частині:

Золота сережка в свині на нїздрі —
це жінка гарна, позбавлена розуму. (Прип.11:22)

Хмари та вітер, а немає дощу —
це людина, що чваниться даром, та його не дає. (Прип.25:14)

Подекуди такі загадки набувають розгорнутої наративної форми:

Чи візьме людина огонь на лоно своє, —
і одіж її не згорить?
Чи буде людина ходити по вугіллю розпаленому,

і не попаляться ноги її?
Так і той, хто вчащає до жінки свого ближнього:
не буде некараним кожен, хто доторкається до неї!
Не погорджують злодієм, якщо він украде,
щоб рятувати життя своє, коли він голодує,
і як буде він знайдений, — всемеро він відшкодує,
відасть все майно свого дому!
Хто чинить перелюб — не має той розуму, —
він знищує душу свою, —
побої та сором він знайде,
а ганьба його не зітреться,
бо заздросці — лютість мужчини,
і не змилюється він у день помсти:
він не зверне уваги на жоден твій викуп,
і не схоче, коли ти гостинця прибільшиш! (Прип. 6:27-35).

Прочитований уривок — яскравий приклад загадки, розгорнутої до великої віршованої форми. Така інтерпретація можлива для всіх приповістей, тобто й за відсутності художньої інтерпретації висловлювання, імпліцитно воно містить динамічний елемент — оповідність, можливість розгортання сюжету на основі метафоричної гри, і навіть за відсутності наративності є вказівка на можливу дію, розгортання подій, вчинків і т.п. (як це ми бачимо і у випадку із загадкою Самсона). Тому дослідники Біблії сходяться на думці, що і «*mashab*» і «*hidah*» доречно відносити до розгорнутих поетичних жанрів.

Автором перших 25 розділів Книги Приповістей є Соломон, на що вказує текст. Останні розділи дописані Агуром і Лемуїлом (на що також є вказівки в тексті), ймовірно, писарями царя Єзекії. Очевидно, задум книги відразу був спрямований на увіковічення Соломонової мудрості, про яку Біблія говорить як про вершину людської мудрості, якою Бог наділив Соломона. Основні теми Книги — утвердження Божественного порядку Всесвіту, існування постійної і незмінної вселенської мудрості і справедливості (Прип.10:2: 16:9); значення сакральної функції слова і мови (Прип.18:21); утвердження законів буття в світі, вищого світового порядку, місця людини як частини Божественної космічної гармонії. Основний прийом — бінарна структура вислову (у формі паралелізму чи антитези), в якій протиставляються людські чесноти і пороки: мудрість–глуپота, моральна чистота–аморальність, щирість–підступність, працьовитість–лінивість та ін., що у своєрідній поетичній формі повторюють моральні Закони Мойсея. Подібно до Тори, тут даються релігійні накази і відповіді на численні життєві ситуації, в які потрапляє людина (це наближає Приповіді до юридичної літератури Біблії).

Книга Йова, яка доповнює канон біблійної літератури мудрості, як стверджують інтерпретатори, є розгорнутою притчевою ілюстрацією до Книги Приповістей — вона утверджує принцип духовної винагороди і встановлення справедливості у кожній життєвій ситуації, водночас відтворюючи нездатність людини сягнути глибину Божих таємниць і задумів. Ця книга є чи не найбільш дискусійною з-поміж давньоєврейських текстів Біблії. Дискусії ведуться і стосовно авторства книги, і про час її написання. При обговоренні важить той факт, що описані в ній події відбувалися задовго до патріаршого періоду на території Північної Аравії (країна Уц), звідки за покликком Божим вийшов Авраам для відділення для Бога. Оскільки в ній нема жодної згадки про інші книги, то є підстави вважати, що вона була написана до Тори. Традиція переважно приписує авторство Мойсею, вказуючи на спорідненість стилю з Торою (така думка висловлена і в ранній талмудичній традиції): тут використовуються і характерні для патріаршого періоду Імена Бога, і типові для Мойсея вислови (особливо у мові Елігу), а також арабізми,

арамеїзми, фольклорні елементи, властиві для мови того періоду. Прихильники такої думки допускають, що книга могла бути написана Мойсеєм тоді, коли він жив в Мідії, в період між 1485 та 1445 рр. до Р.Х. Інші відносять її до часів Соломона (бл.950 р. до Р.Х.) чи навіть до часів Манасії (7 ст. до.н.е.), однак аргументи на користь такої позиції менш переконливі.

Центральна проблема книги — страждання праведних — викладена у формі філософської бесіди між Йовом і його друзями. Кожен персонаж висловлює іншу думку щодо причини страждань Йова: сам Йов вважає свій стан духовною загадкою (розділ 3), друзі наполягають, що страждання є карою за гріх (4-31), Елігу вказує, що страждання (тимчасовий біль) дає духовне очищення (32-37) і людина може замислитися про необхідність Спасителя. Так текст набуває рис драматичного твору: він ділиться на окремі акти, які умовно можна було би назвати «Йов і його сім'я», «Бог і ангели», «Йов і друзі» (відбувається сегментація на бесіди з тими чи іншими друзями), «відродження Йова». Автор використовує прийом сценічної і позасценічної дії (остання виявляється в зображенні на другому плані впливу і дії сатани в житті Йова). І хоча книга будується на основі одного лінійного хронологічно розгорнутого сюжету, у ній не меншою мірою виявляється жанровий синкретизм. Якщо аналізувати текст з точки зору жанрів художньої літератури, то в ньому можна вбачати зразки філософської поезії, літургійних гімнів і псалмів, сповіді, біографії, моралістичної літератури, уривки внутрішнього монологу, діалогу, філософського диспуту і т.ін. З точки зору єврейської літературної традиції — це типовий зразок агадичної інтерпретації сакральних текстів, коли ефект розуміння досягається не через теоретичне тлумачення, а через життєву ілюстрацію. Так Книга Йова стає нарративною ілюстрацією до Книги Приповістей і до усього релігійного Закону.

Книга Екклесіяста, навпаки, сприймається антитезою до єврейської традиції мудрості: у ній підкреслюються чужі для канону ідеї полярності світу, іронії стосовно справедливості і мудрості існуючого у світі порядку. «Сумна іронія» підкреслюється риторичними питаннями, які передають стан повного незадоволення життям — абсолютна протилежна до утвердженої в Біблії модель світосприйняття. Цей факт примушує багатьох дослідників сумніватися в Соломоновому авторстві книги (хоч вона сама на це вказує, і також згідно з єврейською традицією Соломон писав її у віці глибокої старості, а Приповіді і Пісня були творами молодого зрілого віку). У кожному разі всі погоджуються, що книга написана у традиції літератури мудрості, але не у традиції Соломонової мудрості. Тут і з точки зору наратологічної структури проглядається кілька незалежних «голосів». Основний — голос Екклесіяста (гр.«проповідник» від «*ekklesia*» — церква; євр. «*guohalet*» від «*qahal*» — община) суперечить голосу автора, що з'являється в кількох моментах тексту і підсумовує свою позицію в останніх віршах 12 розділу.

Сучасні дослідження доводять, що мова «проповідника» — це цілісне філософське вчення, вироблене на основі тогочасної елліністичної культури і написане під впливом грецького філософського жанру повчання (гр. *parainesis*). У тексті часто цитуються Приповіді, але вони перефразовані з віршової форми у форму ритмізованої прози, характерної для грецьких філософських дискусій. Тому «проповідник» є не релігійною особою, а вчителем (промовцем) грецької філософії. Фрази типу «сказав проповідник», «говорить проповідник», «навчав проповідник» виявляють «проповідника як опонента» до позиції Соломона. У такий спосіб проповідник висловлює ідеї агностицизму (Еккл.1:13-18), матеріалізму (3:19-21), песимізму (4:1-2) та фаталізму (7:13); тут домінують невластиві для єврейської мудрості ідеї космічної і часової циклічності, непосильності фізичної праці і безцільності існування. Голос апологета біблійної позиції з'являється у третьому розділі, де йдеться про те, що життя і світ є такими, як говорить «проповідник», лише

тоді, коли там немає Бога і Його пізнання. Практично, ця думка висловлюється як відповідь на поставлене «Когелетом» (Хоменко не перекладає, а транслітерує цю назву [б: 731]) питання «Яка користь трудящому в тім, над чим трудиться він?»:

Я бачив роботу, що Бог був дав людським синам, щоб трудилися над нею, —
усе Він прегарним зробив свого часу, і вічність поклав їм у серце,
хоч не розуміє людина тих діл, що Бог учинив, від початку та аж до кінця...

Я знаю, немає нічого в них кращого,

як тільки радити й робити добро у своєму житті. [...]

Я знаю, що все, що Бог робить, воно зостається навіки, —

до того не можна нічого додати, — і з того не можна нічого відняти.

І Бог так зробив, щоб боялись Його! (Еккл.3:9-14).

Фрази «говорить проповідник» — «Я знаю» підкреслюють форму філософської дискусії. Іншими словами автор доводить, що проповідник не розуміє суті життя, бо не знає Бога і Його мудрості, — я ж знаю, і розумію. Основна проблема — в тому, що людина не може ні в чому знайти задоволення, бо не здатна сягнути вічності (євр.*olam*), яку Бог поклав їй у серце; не знаючи Бога і Його вічного задуму, вона бачить тільки марноту (євр. *hevel* — пара) життя. Подібні дискусії відчитуються і в інших уривках книги. Фундаментальне вчення книги зводиться до думки, що людина і справді не може знайти істинного щастя і спокою у тому, що їй пропонує матеріальний світ, а істинне задоволення і духовну гармонію можна знайти тільки у зверненні до Бога. Ідея протиставлення духовного світу матеріальному підкреслюється і малопомітними на перший погляд антагоністичними вказівками «під сонцем» («Немає нічого нового під сонцем» (1:9); «Є ще зло, що я бачив під сонцем» (6:1); також 2:17; 2:22; 4:1; 4:15; 5:12; 5:17; і т.д.) і «під небом» («Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом» (3:1); також 2:3). Сонце стає уособленням земного життя, його марноти, небо — духовного життя, прагнення сягнути поза межі матеріального, сягнути вічності.

Попри розгорнуті філософські судження і роздуми в душі грецької традиції в форматі близькосхідної мудрості, Книга Екклезіаста подає окремі зразки єврейської духовної поезії. Зокрема останній розділ, де висловлена позиція автора, є яскравим прикладом специфіки метафоричності та паралелізму єврейського мислення і світосприйняття, характерних для усієї Біблії. Цей текст, на нашу думку, є перлиною біблійної поезії, в якій сконцентровані усі художньо-поетичні прийоми і засоби, мовні фігури та форми «загадкових висловлювань», які принаявні в інших сакральних текстах, але рідко зустрічаються настільки виразно:

І пам'ятай в днях юнацтва свого про свого Творця,
аж поки не прийдуть злі дні, й не настануть літа,
про які говорити ти будеш:

«Для мене вони неприємні!»

[старість]

аж поки не стемніє сонце, і світло, і місяць, і зорі,
і не вернуться хмари густі за дощем,

у день, коли затремтять ті, хто дім стереже,

[руки]

і зігнуться мужні,

[ноги]

і спинять роботу свою млинарі, бо їх стане мало,

[зуби]

і потемніють ті, хто в вікно визирає,

[очі]

і двері подвійні на вулицю замкнені будуть,

[вуха]

як зменшиться гуркіт млина, і голос пташини замовкне,

і затихнуть всі дочки співучі,

і будуть боятися високого місяця,

[страх]

і жахи в дорозі їм будуть,
і мигдаль зацвіте й обтяжіє кобилка, [сивина; немічність]
і загине бажання,
бо людина відходить до вічного дому свого,
а по вулиці будуть ходити довкола голосільники,
аж поки не пірветься срібний шнурок, [смерть]
і не зломиться кругла посудина з золота, [життя]
і при джерелі не розіб'ється глек, [тіло]
і не зламається коло, й не руне в криницю...
І вернеться порох у землю, як був,
а дух вернеться знову до Бога, що дав був його! (Еккл.12:1-7).

Картина старості і смерті підсумовується основною ідеєю Божої мудрості, яка протистоїть світській філософії; вона також висловлена у формі єврейської поезії, що протиставляється риторичній ритмізованій прозі грецької мудрості:

Слова мудрих — немов оті леза в гирлизи,
і мов позабивані цвяхи,
складачі ж таких слів, —
вони дані від одного Пастиря.
А понад те, сину мій, будь обережний:
складати багато книжок — не буде кінця,
а багато навчатися — мука для тіла!
Підсумок усього почутого:
Бога бійся й чини Його заповіді,
бо належить це кожній людині!
Бо Бог приведе кожну справу на суд,
і все потаємне, — чи добре воно, чи лихе! (Еккл.12:11-14).

Завдяки уривкам такого типу Книга Екклезіяста, будучи загалом літературою мудрості, водночас належить і до зразків духовної поезії, що в дусі жанру агади коментує положення Закону Божого.

Загальновідомим зразком Соломонової поезії є «Пісня Пісень» — любовна поема, яка цілком протиставляється складному філософському спрямуванню попередніх творів, особливо Екклесіясту. У цьому випадку авторство Соломона не викликає сумнівів. У 1 Книзі Царів 5:12 говориться, що він «проказав три тисячі приказок, а пісень його було — тисяча й п'ять». Згаданий поетичний текст називається «Пісня Пісень» чи «Пісня над Піснями», отже, він, очевидно, був визнаний його головним поетичним твором. У творі оспівані стосунки Соломона і його нареченої Суламїт. Тут перед читачем постає унікальний гармонійний світогляд, який охоплює цілий світ, анімований і по-новому осмислений крізь призму кохання, і в ширшому розумінні — любові до життя, до природи, людей один до одного. Написана у формі діалогу закоханих, Пісня також виявляє елементи драматичного твору (якщо говорити мовою літературної критики, — може вважатися драматичною поемою або пастораллю чи сільською ідилією, якщо зважати на тематичні домінанти тексту). Розмова закоханих втілює ідею весни, пробудження природи. Вона передається на усіх рівнях текстової структури від фонетичного (тут знавці оригіналу вказують на надзвичайно майстерні звуконаслідування, алітерацію та евфонію, що відтворюють звуки природи — голос горлиці, спів солов'я та інших пташок, шум листя і т.п.) до складної смислової синестезії, де накладаються метафоричні образи, збудовані на відчутті смаку, звуку, вигляду, доторку.

Однак, як погоджуються майже усі дослідники Біблії, за життєвою ситуацією любовної історії царя Соломона криється глибша духовна істина, аніж поетичне, хай навіть

винятково талановите зображення стосунків між чоловіком і жінкою. На цю думку на- штовхує і той факт, що цей твір відігравав не другорядну роль у ритуальному кодексі євреїв, зокрема, його виголошували під час святкування свята Пасхи. Тому крім буквального значення, він завжди набував моральної й алегоричної інтерпретації. Моральна інтерпретація полягає у тому, що в час поширення полігамії автор звертає увагу на встановлені в Законі чисті стосунки моногамної любові. Часте повторення єврейського слова «pardes» — «сад», «рай» та суголосних з ним слів повертають читача до еденської історії кохання перших людей до гріхопадіння, гармонії їхніх почуттів і стосунків. З символіко-типологічного погляду Пісня є алегорією любові Бога до Свого народу. Така інтерпретація — не безпідставна. Модель стосунків між Богом і народом у алегорії подружньої любові — одна з найпоширеніших в Біблії. Пророки неодноразово наголошують на цьому образі. До прикладу, в Книзі Ісаї ця алегорія розгортається у пророцтві про майбутнє Ізраїля:

І побачать народу твою справедливість,
а славу твою — всі царі,
і йменням новим будуть звати тебе,
що уста Господні докладно означає його.
І ти станеш короною слави в Господній руці
й діадемою царства в долоні Бога свого!
Вже не скажуть на тебе «покинута»,
а на край твій не будуть казати вже «пустиня»,
бо тебе будуть кликати «в ній моя втіха»,
а край твій «заміжня»,
бо Господь пожадає тебе,
і твій край буде взятий за жінку!
Як юнак бере панну за жінку,
так з тобою одружиться Сам Будівничий,
і як тішитися той молодий нареченою,
так радітиме Бог твій тобою! (Ісаї 62:2-5).

До такого духовного тлумачення можна прийти і у випадку компаративного аналізу від супротивного: У Книзі Плачу Єремії Єрусалим зображається в алегоричному образі самотньої вдови:

Як самотно сидить колись велелюдне це місто,
немов удова воно стало!
Могутнє посеред народів, княгиня посеред країн —
воно стало данницею!... (Плач. 1:1).

Отже, духовно-алегорична інтерпретація Пісні як стосунку Бога до народу Ізраїля, а з перспективи Нового Заповіту — як типологія стосунків Христа і Церкви видається цілком вмотивованою.

У контексті процитованих останніх уривків пророчих книг хочемо ще раз наголосити на відносності жанрово-тематичної класифікації біблійних книг, зокрема, що поза рамками поетичної літератури залишаються поетичні тексти пророчих книг, більшість з яких написані у віршовій формі. Особливо гостро ця проблема постає у таких випадках, як, скажімо, інтерпретація Книги Плачу Єремії, яка за єврейською традицією не відноситься до корпусу профетичної літератури. Тут, безперечно, можна говорити про окремий літературний жанр плачу, що виробився на основі фольклорної традиції голосіння і неодноразово представлений в різних книгах Біблії (варто згадати хоча би «Плач Давида за Саулом та Йонатаном», відомий під поетичною назвою «Пісня про лука», якою відкривається друга Книга Самуїла). Необхідність інтерпретації Плачу Єремії в системі поезії, а не профетії зумовлена й тим, що тут нема пророчих картин чи видінь щодо майбу-

тньої долі спустошеного ворогом народу, натомість тут передаються внутрішні почуття і переживання автора за трагедію його нації, батьківщини, духовної общини. Плач Єремії є рідкісним в Біблії зразком поетичного алфавітного акростиха (22 літери єврейського алфавіту в його послідовності є початковими буквами сімох двадцятидворядкових синтагм 22–22–66–22–22). Подібної величини акростихом є хіба що 119 Псалом, кожна частина якого присвячена окремій літері алфавіту (що водночас має певне цифрове значення і є вираженням художньо-символічної концепції). Інтерпретація таких текстів вимагає від герменевта знання мови оригіналу і культурно-семіотичних традицій культури, в якій текст виник.

Підсумовуючи короткий огляд поетичних жанрів, можемо констатувати, що Біблія дає десятки жанрових різновидів єврейської поетичної традиції. З-поміж них виділяються жанри духовної літератури (молитва, духовна пісня, гімн, літургійна поезія), літератури мудрості (поетична притча, приповідь, афоризм, загадка), елегійні твори (спогад, роздум, медитація) та ін. Особливої уваги заслуговують явища жанрового синтезу (драматична поема, ліро-епічна поема), жанрової синестезії, яка виявляється у специфіці єврейських агадичних жанрів (агада, машал, гіда, мідраш). Кожен сакральний текст вимагає індивідуального підходу до визначення його жанрової специфіки. Його інтерпретація не повинна залишати осторонь традиційних з точки зору єврейського культурологічного тла жанрових тлумачень, а також долучати компаративні аналітичні процедури у контексті загальної близькосхідної і загалом орієнтальної поетичної традиції. Інтерпретація повинна стосуватися усіх рівнів формальної організації тексту та його змістового наповнення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The Literary Guide to the Bible / Ed. by Robert Alter and Frank Kermode. – Harvard University Press, 1999. – 678 p.
2. Gunkel H. The Psalms: A Form-Critical Introduction. Trans. T.M. Horner. – Philadelphia: Fortress, 1967.
3. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької дослівно наново перекладена І.Огієнком. – М.: Видання Московського Патріархата, 1988.
4. Геллей Г. Біблійний довідник Геллея. – Торонто.: Harmony Printed, 1991. – 858 с.
5. Мень А. Библиологический словарь. – Т.1. – М.: Фонд им.А.Меня, 2002. – 608 с.
6. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – Ukrainian Bible Societies, 1991.

Ігор КОЗЛИК, докторант (Івано-Франківськ)

СИМПТОМАТИКА ФІЛОСОФСЬКОЇ ЛІРИКИ У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ X – II СТОЛІТЬ ДО Н.Е.

Присутність у науковому збірнику, присвяченому славному ювілею відомого українського літературознавця доктора філологічних наук, професора Романа Теодоровича Гром'яка, статті, побудованої на матеріалі давніх літератур, є цілком доречною. Адже проблема сприйняття художньої літератури, якій здебільшого приділяє свою до-